

philippine studies

Ateneo de Manila University • Loyola Heights, Quezon City • 1108 Philippines

Ilang Silahis ng “Banaag at Sikat”

Rogelio G. Mangahas

Philippine Studies vol. 18, no. 2 (1970): 273–298

Copyright © Ateneo de Manila University

Philippine Studies is published by the Ateneo de Manila University. Contents may not be copied or sent via email or other means to multiple sites and posted to a listserv without the copyright holder's written permission. Users may download and print articles for individual, noncommercial use only. However, unless prior permission has been obtained, you may not download an entire issue of a journal, or download multiple copies of articles.

Please contact the publisher for any further use of this work at philstudies@admu.edu.ph.

<http://www.philippinestudies.net>
Fri June 30 13:30:20 2008

Ilang Silahis ng "Banaag at Sikat"

ROGELIO G. MANGAHAS

BAGO namatay ang makatang Balagtas ay nagbigay siya ng tagubilin sa kanyang maybahay na si Juana Tiam-beng. Sinabi niya nang may kapaitan na putlan ng daliri ang sinumang anak niya na tatahak sa kanyang landas o tutulad sa kanyang pagtula. Minsa'y isang kakilala ko ang aking nakausap tungkol sa kung ano ang tunay na kahulugan ng sinabing iyon ni Balagtas. Naiisip ng kausap ko na dahil sa pagtula-tula ni Balagtas ay nagkahirap-hirap ang kanyang pamilya, at posibleng dahilan din ng kanyang pagkakabilanggo. Ang ironikong pangyayaring ito, ayon sa aking kakilala, ang ayaw ni Balagtas na maranasan ng kanyang pamilya. Bagamat hindi ko tinutulan ang gayong interpretasyon, naidugtong ko na lamang ang ganito: Ayaw ni Balagtas na ang mga susunod na mga kabataang makata at manunulat ay tutulad sa kanya at sa kanyang mga kapanahon sa pagpapabilanggo o paglulublob sa kombensiyon ng panitikan. Hindi maatim ni Balagtas ang mga eskapismo, kawalang-laya sa mga pamamaraan at paksain, kawalan ng kamalayang panlipunan at realismo sa mga akdang Pilipino.

Kaugnay ng tagubiling iyan ni Balagtas ay nagunita ko ang isa namang tagubilin din ni Lope K. Santos bago rin ito namatay. Isang araw ay kasama ni Santos ang kanyang maybahay sa pagpunta sa libingan. Ibig niyang makitang mabuti ang nitsong ipinagawa niya para sa kanya kung saka-sakali. Napansin niyang may kadiliman ang loob ng nitso. Ilang

sandali ring nakakunot ang noo ng ating Matandang Henyo. Pagkuwa'y hinarap niya ang kanyang maybahay at sinabing "Magpalagay ka sana ng ilaw sa loob at nang ako nama'y makapagbasa't makapagsulat doon." Sa sinabing ito ni Santos ay naroong mangiti't maluha ang kanyang maybahay.

Hindi nga natin mabibigyan ng literal na kahulugan ang sinabing iyon ng nobelista. Maaari nating ipalagay na nadarama ni Santos (gaya ni Rizal at mga kauri) ang kanyang pagkabuhay sa kamatayan. Na ang pisikal na kamatayan niya ay simula lamang ng kanyang karera bilang imortal sa larangan ng nobela, tula at wikang Tagalog. Ngayon lamang sa pagkakataong ito ay namimigat ang ating diwa—katulad ng mga dahong namimigat sa mga hamog na may nilulunok na buwan—samantalang pinahahalagahan natin ang kanyang mga nagawa sa ikauunlad ng ating panitikan o ng ating kultura.

Ngunit paano nga ba ang tunay na pagpapahalaga? Sa karaniwang paraan ay ipinakikita—o isang pagpapaunang tinatanggap natin—ang mabubuting bagay lamang sa isang bagay. Ipaubaya na raw sa ibang *máninirâ* ang pagtatanghal sa mga depekto (kung mayroon nga) ng isang likhang-sining. Sa kapakanan ng mabuting pag-uusap ay hayaan po ninyong hatiin ko ngayon sa dalawang bahagi ang pagpapahalaga. Ang isa'y nagtatanghal lamang ng mabubuting katangian; ang isa nama'y nagtatanghal ng mabubuti at di-mabubuti. Tila hindi ko matatanggap na hindi isa ring anyo ng pagpapahalaga ang pagpuna o pagpapakita hindi lamang ng merito kung maging ng demerito ng isang obra. Kaya nga kahit ang inyong lingkod ay isang duwende lamang sa panitikang Pilipino, at hindi ninyo malaman kung saang kampus tinubuan ng sungay, ay tumitindig ako ngayon sa ikalawang bahagi. Alam kong ito'y pagsunod (sa panig ko'y isang kimi't mapitagang pagsunod) sa tradisyon nina Macario Adriatico, Teodoro A. Agoncillo, at Juan C. Laya, mga kagalang-galang na kritikong nakapagbigay na ng panunuri sa *Banaag at Sikat*. Bagamat higit na mapanganib ang panig na ito ay siya kong pinangahasang piliin, yaman din lang at ang salitang pangahas ay tila hindi maitatatwang kamag-anak na malapit ng aking apelyidong

Mangahas. Nais kong maging matapat lamang kay Lope K. Santos, sa kanyang mga kapanahon, mga tagahanga, mga kritiko; sa aking *audience* ngayon, at sa susunod na bilang ng mga mananaliksik at palaaral na baka sakaling maligaw ng pagbasa sa aking obra-malditang ito.

Hindi kaila sa atin na may mga obra maestrang nakagagawa ng masamang impluwensiya. Mayroon ding ganito sa tao. Mabuting kasama pero hindi mabuting lahat ang kanyang impluwensiya. Tulad lamang ng nasasaksihan ngayon sa ating panitikan. Ang sentimentalismo, pagesesermon, at masukal na pananagalog ng mga pangunahing makata sa panahon ng Amerikano ay taglay pa rin ng maraming tulang nalalathala sa mga peryodiko at mga magasing komersiyal. Ang paghanga sa idolo ay kadalasang humahantong sa paggaya sa kanya ng mga tagahanga. Kung makitid ang pinagkukunan, walang potensiyalidad, o walang eklektikong gawi ang tagahanga, malamang ay matularan niya pati ang mga kasiraan ng isang dinadakila. Ang pulot na kasiraang ito ay posibleng pulutin naman ng iba, at pulutin ng iba pa, hanggang sa dumating ang huling manggagayang may mukha'y ano pa. Sa nangyayaring ito'y dapat bang buntunan ng sisi ang idolong nakaimpluwensiya? Ang sagot dito'y naiwagayway na ng makatang-kritikong E. San Juan, Jr.: "Kung may mga loro ngayon na gumagagad lamang sa kanya at iba pang mang-aawit na 'gaya-gaya,' iyan ay hindi na pananagutan ng maestro." Kaugnay nito'y mababanggit din ang panganib sa pagbabasa ng pawang "himas-panunuri," o ng pawang "birang-panunuri" lamang; gayon din ng mga punang nasa anyong heneralisasyon. Ang demerito nitong huli ay di pa nalalaunang tinuligsa ng makatang-kritikong Virgilio S. Almario (Rio Alma) sa kanyang panunuring-aklat sa "Parolang Ginto" ni Clodualdo C. del Mundo.

Sa mga panunuri nina Adriatico, Agoncillo, at Laya ay dalawang ilawan ang kanilang sinindihan: isang ilaw na nagpapakita ng merito, at isang ilaw na nagpapakita ng mga demerito ng *Banaag at Sikat*. Kung hindi natin mabanaagan man lang ang ilang tampok na katangian ng nobela, tatanggapin ko na rin nang may mapait na kasiyahan ang gaya

ng isinagot ni Pilosopong Tasyo kay Ibarra nang ito'y magpahayag ng pag-aalaalang baka mabigo ang kanyang balak na pagpapatayo ng paaralan: "Kung ganyan ang mangyayari, kung mabigo gawain, ay makasisiya naman sa iyo ang paniniwalang ginawa ninyo ang lahat ng inyong makakaya, at magkagayunman ay may pakikinabangan kahit kaunti..." Isa pa'y naging timbulan din ng loob ko ngayon ang kasabihan ng mga matanda sa aming bayan: "Tinghoy man daw at malamlam, may gamugamong masisilaw."

Ngayo'y suysuyin natin ang mga makasaysayang bagay, kalagayan o pangyayaring tulung-tulong na nagbunsod ng realismo sa panitikang Pilipino.

Sa panahon ng mga *buhay* o ng awit at korido, ang salitang realismo ay wala pa sa dulo ng dila ng mga makata't manunulat. Gayunman, ang *Florante at Laura*, bagamat nasa ilalim ng klasisismo, ay kamamalasan ng kamalayan sa panahon ng awtor. Sa pamamagitan ng mga alegorikong sagisag ay naipahiwatig ni Balagtas ang mga pangyayaring nagaganap sa kanyang lipunan. Sa pag-aaral na rin ni Lope K. Santos ay naipakita niya ang apat na larangang pinaghimagsikan ni Balagtas: malupit na pamahalaan, hidwang pananampalataya, maling kaugalian, at mababang uri ng panitikan. Ang unang impluwensiya ni Balagtas ay mapapansin sa panahon ng propaganda at himagsikan. Sa katunayan, ang mga larangang tinuligsa ni Balagtas ang siya ring mga tinuligsa ni Rizal sa kanyang dalawang nobela. Ang mga naipahiwatig ni Balagtas ay nabigyan lamang ni Rizal ng bagong anyo, ekstensiyon, malinaw at higit na detalyadong halimbawa.

Samantala, ang mga kapanahon ni Balagtas ay patuloy na titinga-tingala sa pagbibilang ng mga pantig, sa pagpapakita ng mga kastilyo't mga kuweba sa alapaap. Ang mga prosista nama'y hindi rin makapagpakita ng mga salapi sa ulo ng mga prayle, ng mga kubong binubukbok ng mga hidwang paniniwala, ng mga ginto't kulasisi ng mga upisyal ng gobyerno. Ang ilan sa mga pangunahi't makasaysayang prosa na pawang panrelihiyon at pangkagandahang-asal sa nasabing panahon ay ang mga sumusunod: *Doctrina Christiana* (1593) nina P.

Domingo Nieva at P. Juan de Plasencia; *Barlaan at Josaphat* (1708 at 1712), salin sa Tagalog ni P. Antonio de Borja mula sa Griyego ni San Juan Damasceno; *Tandang Basiong Macunat* (1885) ni P. Miguel Lucio de Bustamante; at *Urbana at Felisa* ni P. Modesto de Castro. Ang mga eskapismo, limitasyon sa mga paksai't pamamaraan, ay bunga lamang ng kombensiyong itinuro ng mga misyonaryo, at ng kahigpitan ng *Comision Permanente de Censura*.

Ngunit pumutok ang mga lintik sa iba't ibang dako ng Pilipinas. Nagkaroon ng pag-aalsa sa arsenal ng Kabite noong Enero 20, 1872. At bunga nito ay tatlong makabayang pari, sina Burgos, Gomez, at Zamora, ang binitay sa garote sa Bagumbayan noong Pebrero 17, 1872. Nakapagbunyag ng mga katiwalian sa simbahang Katoliko, ang tatlong paring nabanggit ay idolo ng mga estudyanteng Pilipino. Ang kanilang kamataya'y nakatinag nang mabuti sa isipa't damdamin ng mga mamamayan. Patuloy ang pagmamalabis ng simbahan at pamahalaan, at patuloy rin ang mga kaguluhan at paputaputaking pag-aalsa sa iba't ibang bayan. Nagtatag ng *El Diariong Tagalog* si Marcelo H. del Pilar noong 1882 at iyo'y kinasangkapan niya sa makabayang panunuligsa at sa paghasik ng mga kaisipang repormador. Ngunit nang mapansing mapanganib sa kanyang buhay ang sumalakay "mula sa loob" ay ipinagpatuloy niya ang pagsalakay "mula sa labas." Nagpunta siya sa Espanya at doo'y nakasangkapan niya at ng iba pang propagandista ang *La Solidaridad*, pahayagang itinatag ni Graciano Lopez Jaena noong 1889. Kabilang sa mga may-uring prosang nakatinag at nakapagmulat sa Katagalugan ang mga sumusunod: "Dasalan at Tocsohan" at "Caiingat Cayo" ni Marcelo H. del Pilar; *Noli Me Tangere*, *El Filibusterismo*, at "Liham sa Kababaihan ng Malolos" ni Jose Rizal; "Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog" ni Andres Bonifacio; at "Liwang at Dilim" ni Emilio Jacinto. Naging mabisang kasangkapan din ng mga propagandista ang mga tulang Tagalog na may alab ng pagkamakabayan at may pakikisangkot sa mga pangunahing isyu ng panahon. Mababanggit dito ang "Hibik ng Pilipinas" ni Hermenegildo Flores; "Sagot ng Espanya sa Hibik ng Pilipinas," "Isang Tula sa Bayan" ni

Marcelo H. del Pilar; "Katapusang Hibik ng Pilipinas," "Pag-ibig sa Tinubuang Lupa," at "Pahimakas ni Dr. Jose Rizal" (salin) ni Andres Bonifacio.

Nagkalapit ang Kanluran at Silangan dahil sa pagkaka-bukas ng Suez Canal noong Nobyembre 17, 1869. Ang mga maykayang Pilipino ay nakapagpaaral ng mga anak sa ibang bansa. May mga aklat na malaya at papuslit na nakararating sa Pilipinas mula sa Europa at Amerika. Ang diwa ng mga rebolusyong panlipunan, pampulitika, panrelihiyon, pang-edukasyon, pang-industriya, at iba pa, sa iba't ibang bansa sa kanluran ay nakasapit sa Pilipinas at nakaimpluwensiya nang malaki sa pagbabagong-isip ng mga mamamayan.

Sumiklab ang himagsikang Pilipinas-Espanya nang sumalakay sa San Juan del Monte ang Katipunan, sa pamumuno ni Bonifacio noong Agosto 30, 1896. Hindi nagtagal ay binitay sa Bagumbayan si Rizal noong Disyembre 30 nang taon ding iyon. Kung gaano kalaki ang bisa ng kamatayan ni Rizal, si Cecilio Apostol ang nagsabing "que si una bala destrozo tu craneo, tambien tu idea destrozo un imperio!" Bumagsak nga ang pamahalaang Kastila noong 1898. Ngunit naging ningas-kugon lamang ang kagalakan ng mga Pilipino sapagkat noong Pebrero 4, 1899 ay sumiklab naman ang digmaang Pilipinas-Amerika.

Sa panahon ng digmaang ito ay binata na si Lope K. Santos. Katulad ng kanyang amang mapagbasa at palaaral, siya'y maagang nagising sa tawag ng nasyonalismo. Mula sa pagkaguro ay nagsundalo siya sa ilalim nina Hen. Juan Cailles ng Laguna at Hen. Mariano Trias ng Kabite. Ang alaala ng kanyang ama (na namatay sa sakit na bunga ng pagkakabilanggo sa Fuerza de Santiago dahil sa salang pagbabasa ng *Noli Me Tangere*) ay isa pang lakas na lalong nagpapaalab sa kanyang damdaming makabayan. Ngunit hindi rin lumaon ay kabilang na siya sa mga kawal na nagsalong ng sandata. Si Aguinaldo ay nanumpa sa ilalim ng bandilang Amerika noong Abril 19, 1901, at si Hen. Miguel Malvar ay napilitan na ring sumuko noong Abril 16, 1902.

Si Lope K. Santos ay nagsalong nga ng tabak, nguni't humawak naman ng panulat. Ang kanyang *Salawahang Pag-ibig*, kauna-unahang nobelang Tagalog, ay nalathala sa rebis-tang *Ang Kaliwanagan* noong 1900, at iyo'y ipinagpatuloy sa *Ang Kapatid ng Bayan*, nang taon ding iyon. Ayon kay Juan C. Laya, na sa pagkakaalam ko'y kabilang sa mga nag-kapalad na makabasa ng makasaysayang nobelang nabanggit, si Lope K. Santos ay nagsaysay lamang doon ng "ginintuang silahis ng buwan." Sa ibang sabi, ang *Salawahang Pag-ibig* ay akda ng paniningalang-pugad, kung бага sa tula ay roman-tisismo sa tugma at sukat. Kung bagamat maging sa diwa at pamamaraan ay hindi pa rebelde si Lope K. Santos, ang ak-dang ito'y lumilitaw na isang makabuluhang ensayo para sa kanya, isang *warming-up*, kung бага sa boksingerong naka-takdang lumaban sa isang kampionato.

Noong mga 1900 ay lubhang kapansin-pansin ang akti-bismo sa larangan ng dulang Tagalog. Nakapanood si Lope K. Santos ng mga dulang makabayan at mapanuligsa. Na-saksihan niya ang ilang mandudulang hinuli at ikinulong ng mga sundalong Amerikano. Ang mga mandudula'y nakikisang-kot, kahit sa bawat pagtatanghal ng kanilang dula ay nanga-nganib ang kanilang buhay. Ang diwa ng pakikisangkot, bukod sa mensaheng pampanitikan at pangkultura, ay tiyak na na-sakyan ng kabataang Lope K. Santos.

Bukod sa kanyang pagiging peryodista at pagbabasa ng mga aklat ng liberalismo, sosyalismo, at makabagong karu-nungan, ang pagiging lider niya ng mga obrero ay lalong na-kapagpayaman sa kanyang mga kaalaman hinggil sa mga pa-ngunahing suliranin ng bayan. Naging lider siya ni Isabelo de los Reyes, ang pangulo noon ng Union Obrero Democra-tica Filipina. Si de los Reyes ay isang Pilipinong ibinilanggo sa Barcelona dahil sa pagtulong sa mga simulaing nakapag-pasiklab sa himagsikan noong 1896. Nang nasa Pilipinas na't pinamumunuan nga ang nasabing unyon, hindi naglao'y na-ipabilanggo naman ng mga kasike. Ang pagkakawatak-watak ng mga unyonista ay hindi dahilan upang unti-unting mapa-layo si Lope K. Santos sa grupo ng mga anakpawis. Siya at si Felipe Tempongco at Sebastian Ficerra ay nagtatag ng

isang unyon, ang Union del Trabajo. Pinanguluhan niya ang samahang ito mula noong 1903 hanggang 1905.

Sa mga taong iyon na si Lope K. Santos ay hitik sa karanasan sa personal na pakikisangkot sa mga kilusang makamasa, at sa pagbabasa ng nasabi nang uri ng mga aklat, sa pagkakahalubilo sa mga makabayang mandudula, at iba pang makalilikha ng positibong impluwensiya, ano ang dapat mahintay na kanyang isusulat? Nakapagpasiya na ang binatang henyo at ang sumunod ay isa nang kasaysayan. Ang unang kabanata ng *Banaag at Sikat* ay nalathala sa *Muling Pag-silang* noong Hunyo 10, 1905 at ang buong nobela'y inilabas ng McCollough & Co. noong 1906. Ang nobelang ito ang tandisang masasabing tagapagpasimula ng realismo sa larangan ng nobelang Tagalog. Malinaw na makikita sa *Banaag at Sikat* ang pagrerebelde ng awtor sa klasisismo, eskapismo, at romantisismo. Isang hakbang ito na hindi nalampasan ng sinumang nobelista sa panahon ng Amerikano. Gayunman, hindi ito pagsasabing si Lope K. Santos ang pasimuno ng realismo sa panitikang Pilipino, manapa'y pasimuno ng realismo sa nobelang Tagalog. Ang *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* ni Rizal (bagamat naunahan ng *Ninay*, nobelang panlipunan ni Pedro A. Paterno) ang siyang una't malaking muhon ng realismo sa panitikan sa Pilipinas.

"Totoong napakasulong o totoong napakaaga ang 'pamamanaag at pagsikat' ng nakapapasong init ng 'Araw ng Sosyalismo,'" ang pagtutol na puna ni Macario Adriatico. Pero talagang ganyan, sa mga kilusa'y hindi tinatanghali ng gising ang mga aktibista, lalo na ang mga lider. Si Lope K. Santos ang pasimuno ng aktibismo sa larangan ng nobelang Tagalog, ano't siya'y tanghali nang gigising? Siya ay hindi maibiging mamulot ng mga ipot ng manok. Ngunit naniniwala man siyang napapanahon na noon ang pagtitinggal o paghahasik ng mga binhing sosyalismo sa Pilipinas ay naniniwala rin naman siyang mabibigo siya sa kanyang hangarin. Sa bibig ni Delfin ay sinabi niyang "Ang alin mang patakaran at adhika ng Sosyalismo ay hindi makapag-uugat at bubulas, sa lawak ng isang lupang napapatawan ng isang kapangyarihang dayo. Sa mga lupang *kolonya* ay saliwa at bansot ang tubo ng mga

sanga at bunga ng isang pangasiwaang sosyalista. At lalung-lalo na ang sa isang samahang anarkista. Kailangan muna natin ang sariling buhay, isang sariling pamamanihala sa ating pamamayan." Ngayo'y ating maitatanong: Gayong alam pala naman ni Lope K. Santos na hindi bubulas nang mabuti ang sosyalismo sa isang lupang kolonya, bakit pa niya binigyang-diin ang sosyalismo sa *Banaag at Sikat*, gayong alam din niyang ang Pilipinas ay isang kolonya noon ng Amerika? May palagay si Macario Adriatico sa kung ano ang dapat sanang binigyang-diin ni Lope K. Santos: "Ang lalong mabuti sana'y isilid sa puso't pag-iisip ni Delfin at ni Felipe ang tunay na damdamin ng Inang-bayan: ang maging *nasyong* malaya't may kasarinlan." Ngunit kung bibigyang-diin naman ni Lope K. Santos ang "maging *nasyong* malaya't may kasarinlan" ang Pilipinas, hindi ba't iyo'y nabigyang-diin na ni Rizal? Baka maging *carbon copy* lamang siya ng ating pambansang bayani, bakit ay talagang may impluwensiya ang mga obra nito sa kanya. Kailangan ngang maipakita niya ang bagong anggulong hindi naipakita o nabigyang-diin sa alin-mang naunang mga akda ng manunulat na Pilipino. Sa pagpili ni Lope K. Santos sa pagtatanghal ng mga suliranin ng Puhunan at Paggawa ay nagkaroon siya ng orihinalidad. Ginamit niya ang mga kapani-paniwalang mga tauhang pinaganap sa mga kapani-paniwalang mga kalagayan; itinanghal ang mga kapani-paniwalang kaugalian—mabuti man o masama; ipinakita ang mga ugat ng mga kahirapan, ugat ng mga kalyamanan at pagmamalabis: ang lahat ay ipinakita sa isang kapani-paniwalang daigdig. At bunga ng kanyang nabuksang larangan ay nabuksan ang kaugnay na mga paksaing mababasa sa kasalukuyang buhay ng mga tao.

Sa mayngiting pagsasalaysay sa unang kabanata ay makikita natin ang isang makatotohanang kapaligiran: ang batisan sa Antipolo. Makikita natin ang mga taong sa kanilang asal, sa kanilang pagkilos at pagsasalita, ay alam nating sila'y nasa ating paligid lamang. Ngunit sa kaiga-igayang pagsasalaysay ay mapapansin din ang matimping daloy ng ironiya sa inilarawang sitwasyon. Gayong nakalugmok sa dalita dahil sa pagkakasunog at gulo ng nakaraang himag-

sikan laban sa Kastila at Amerikano, ang Antipolo ay nakapagpista pa rin nang buong kasayahan. Ang lahat ng pansol ay pinakyaw ni Don Ramon Miranda para sa kanyang buong pangkat, kayat ang nakararaming gustong maligo at magaliw-aliw sa paligid ay kailangan pang magsipaghintay. Dito'y may pahiwatig na ang awtor kung paanong ang kapangyarihan ng salapi ay nakagagawa ng walang katarungang distribusyon ng mga pagkakataon. Ang iba pang maiisip kaugnay nito'y saglit na mawawala sa pagpusyaw ng tagpo ng mga dalaga't binatang kapangkat ni Don Ramon. Nagkausap nang sari-linan si Delfin at si Meni. Pakinggan natin sandali ang pag-uusap ng dalawa at malalaman natin kung may anong halaga ang pamamaraan dito ng awtor:

—Maganda ba ang labas kagabi sa “Zorilla?”—ang pangiting usisa ni Meni.

—Aywan ko kung ano ang palabas—anang Delfin naman.

—Pshe! aywan...

—Aba, ano ang malay ko'y hindi man lamang ako napapasagid sa pinto ng kahit aling dulaan kagabi!

—Oo nga, kaya ngayong umaga lamang kayo nakaparito; nahaha-lata pa sa inyong matang mapupula na hindi nga kayo napuyat...

—Mapula ba ang mata ko?

—Hindi... maitim... Pshe! ang masisipangakong itong hindi makatitiis ng isang gabing di makipagkita... Inuuna pa ang *teatro*...

—Si Meni naman! alin mang salita ko'y napakahirap mong pani-walaan!

—Mangyari, ang sabi ni Felipe, pagkasahod niyang pagkasahod sa Limbagan, kahapon ng hapon, ay susunod na rin kayo sa amin. Ah! hindi nga sa *teatro* kayo naparoon, kundi sa *sinematograpo*. May bago bang “*pelicula*?”

—Ni sa *sinematograpo*, Meni!

—Kung hindi'y sa katapusan ng Kurus sa Timbugan. Bago kami napaalis kahapon ay nabalita kong magaganda raw ang *Santa Elena* at *Reina Sentenciada*.

—Hindi rin kami napaparoon.

—Kaybabait!

—Manunuya!

Ang mga mata ng dalawa'y sandali munang nag-usap.

—Aaah!... marahil nang kayo'y matulog ni Felipe ay orasyon pa, kaya hindi na nakapanood ng anuman.

—Kaylalayo ng hula mo sa lahat nang nangyayari sa akin! Isa ma'y walang tama sa katotohanan. Kagabi ay may pulong na dinaluhan kami...

—Pulong!...

—Kailan mo kaya ako paniniwalaan, Meni?

—Aba, sino ang di naniniwala sa iyo? hindi nga ba't nagpulong kayo sa...kanilang bahay?

Ang binata'y nagulumihanang bigla sa narinig.

Sa natural na daloy ng usapang kasisipi'y mahihiwatigan ang relasyon ng dalawa. Ang pag-ibig at pagkaselesa ng babae ay mapapansin sa kanyang mga pananalakab. Matipid sa mga salita. Sa siniping usapa'y dalawang ulit lamang gumamit ng *tagline* o saging-linya ang awtor. Sapagkat ayos ang sunuran ng dialogo, at alam kaagad ng bumabasa kung sino sa dalawa ang nagsasalita, makatwiran nga ang magtipid sa *tagline*. Walang makikitang kamay ng awtor. Nakalikha ng pahiwatig ang awtor sa pamamagitan ng dialogo. Mahusay na teknik ito.

Ang totoo, ang ganitong katipiran sa dialogo ay siyang ginagawa ngayon ng ilang realista/naturalistang kuwentista at nobelista. Ang unang pagkakaiba nga lang ay nasa anyo ng salita at pangungusap. Sa *Banaag at Sikat*, ang mga salita at pangungusap sa mga dialogo, at lalo na sa paglalarawan, pagsasalaysay, at paglalahad, ay laging nasa anyong pormal o kombensiyonal, nasa kaayusang pambalarila, nasa antas na pampanitikan. Iniiwasan ng awtor ang pagpungos o pagkakabit ng mga salita. Ang mga salita'y karaniwang hindi isinusulat nang ayon sa pagkakasabi ng mga tauhan, kundi nang sa pormal, pampanitikang anyo. Ang paraang ito'y sunod sa kombensiyon ng panahong iyon, at may bahid o isang bunga rin ng inhibisyong pampanitikan.

Samantala, sa dialogo ng mga nobelang naturalista, o realistang higit na detalyado sa kasalukuyang mga taon, ang mga salita at pangungusap ay nasusulat nang ayon sa pagkakasabi ng mga tauhan. Kung ano ang bigkas ay siyang sulat; kung pabulol ang bigkas sa mga salita, ang mga salita'y isinusulat sa mga anyong "bulol." Kung ano ang sunuran ng mga salitang binibigkas, ay siyang ayos sa nakasulat na anyo. Kaya kahit hindi na sabihin pa ng awtor

na ang nagsasalitang tauhan ay isang ngongo, pakat, utal, batikang orador, makata, o anumang, iyo'y malalaman na sa kanilang paraan ng pagsasalita. Higit na malaya sa pagpupungos at pagkakabit ng mga salita ang mga naturalista, o ng realistang nasa higit na may kataasang antas. Ang anyo ng mga salita at ayos ng mga pangungusap ay nasa antas na kolokyal, akmang-akma sa tonong kombersasyonal.

Sisipiin ko ang isang maikling dialogo sa nobelang *Sa mga Kuko ng Liwanag* ng realista/naturalistang Edgardo M. Reyes:

—Ginabi ka,—bati ni Imo kay Julio.

—Bumili 'ko ng 'sang pantalon at 'sang kamiseta.

—E, di wala ring natira sa sinahod mo?

—Sais na mahigit. Mumurahin lang 'tong pinamili ko.

—Baka 'ka ko malaki-malaki pa'ng pera mo, talaga sanang kukunin ko muna sa 'yo 'yong tatlong piso. Nadisgras'yang pera ko.

—Bakit?

—May nagawing hayup dito kangina. Baka raw gusto namin ng babae, magdadala siya rito. Nagdala nga ang hayup. Nadisgras'yang pera ko.

—Di ba bawal dito 'yon?

—Bawal 'yong nangyari na nga.

—Ibig kong sabihin, pa'no silang nakapasok dito?

—Inisplit siguro 'yong g'wardiya. Pinangakuan siguro ng tong si Mokong.

—E, sa'n dito k'wan...?

—D'yan sa tagiliran ng bodega. Nagsalikop ng mga playwud, nagkatalo na. Pila-pila. Mahihiya'ng pila sa rasyon.

—Lahat kayo?

—P'wra lang si Mang Baste. Primero, si Enteng lang ang may gusto. Lalo na 'ko, ayoko. Pero nang nagsisimula na'ng palatuntunan, iba na'ng pakiramdam ni Maximo. Masama na. Biro mo, hayan lang. Ramdam na ramdam mo. Ba't di ka sasampahan ng demonyo sa batok? Nagkagaya-gaya na.

—Magkano'ng singil?

—S'yete.

—Bawa't isa?

—Natural. Papayag ba 'yon na s'yete kayong lahat? Ano, presyong-tinapa. Tiba si Gaga. Biro mo, walo yata kami. Bale ba pangmatrikula ko 'yon. Balak kong mag-summer. Gusto kong ma-

katapos na't nang masibatan ko na'ng buhay neto. Palistahan na sa Lunes. Kaysa pa'ng pangmatrikulang pera ko rito, pero mawawalan naman ako ng panggastos.

—E, di kunin mo na 'tong tatlong piso.

—Pa'no ka naman?

—Bahala na. Raraos din ako kahit pa'no. —Nagbilang ng pera sa dilim si Julio. —O, tatlong piso 'yan. Puro mamiso naman 'tong pera ko.

Nag-abutan sa dilim ang dalawang kamay.

—Pasensiya ka na lang, ha?—sabi ni Imo —Naharang tayo, e.

Ang kasisiping dialogo ay higit na natural at impormal kaysa sinundang dialogo. Malayang-malaya at may pagka-abenturero sa paghawak ng wika, si Edgardo M. Reyes ay higit na konsistent sa ganitong estilo kaysa kanyang mga kapana-hon. At bukod sa nabanggit ko nang mga katangian ng akdang realista/naturalistang akda sa kasalukuyan, ang awtor ay hindi kababakasan ng kahit munting bahid ng inhibisyon.

May ilang maaaring magsabing lubhang malayo naman ang agwat na panahon ng dalawang nobelang pinaghambing; maaring ipalagay na hindi nararapat ang paghahambing na ginawa. Sa palagay ko'y hindi naman "lubhang malayo." Ang *Sa mga Kuko ng Liwanag* ni Edgardo M. Reyes natapos niyang sulatin noong 1966. Nagtamo ng pangalawang gantimpala sa timpalak ng *Liwayway* sa taon ding ito, ang nobela'y sinimulang ilabas nang serye noong Nobyembre 13, 1967, at ipinalibro noong 1968. Mahigit na 60 taon lamang ang kaunahan ng *Banaag at Sikat* sa nobela ni Reyes. Ang dalawang nobela'y kapwa kabilang sa kontemporaryong panitikan bagamat halos puno't dulo na nga lamang. Ang dalawa'y nasa ilalim din nga ng realismo, ngunit hindi magkasama sa subdibisyon nito. Ang *Banaag at Sikat*, bilang pasimuno ng realismo, ay nasa unang subdibisyon. Sapagkat likido pa ang ismong nabanggit, pansamantalang hindi ko muna titiyakin kung sa ikalawa o ikatlong subdibisyon nakabilang ang nobela ni Edgardo M. Reyes. Nais ko lamang idagdag, at linawin, na hindi lahat ng mga nobela sa kasalukuyang mga taon ay kapangkat ng nobela ni Reyes. Hanggang ngayo'y mayroon pang mga realistikong nobelang maibibilang pa rin sa unang subdibisyon, sa panahon ng mga Amerikano.

May kapangahasan ang estilo ni Lope K. Santos, ang bahid ng inhibisyon ay nagpapalimitan naman sa realismo ng nobela sa unang subdibisyon. Dito'y mababanggit ang kanyang palumanay na paglalarawan kay Nyora Loleng samantalang ito'y kumakaraykay na dumarating mula sa "isang likod ng puno ng mangga, tabing-bakod sa may duluhan," pagkatapos tumugon sa tawag "ng aywan kung ano." Kung sabagay, ito'y isang humor sa iyupemismo. Mababanggit din ang pagmumura ni Don Ramon sa kanyang mga alila na tatanghudtanghod lamang at di siya tinutulungan sa paghanap sa tumakas na si Delfin. Ginamit ni Lope K. Santos ang *Pu*....! Kung bibilangin ang bilang ng tuldok na sumusunod sa murang *Pu*....! ni Don Ramon, ang mabubuo'y wala ngang iba kundi *punyeta*. (Ngunit hindi rin kaya *putraga*, *putaris*, *putangna*?) Ito'y "pangit" na salitang magandang-maganda't akmang-akma sana sa pagkakagamit, nagka-inhibisyon nga lang ang awtor. Ngunit mayroon namang pambawi si Lope K. Santos. Inilarawan niya ang di-sinasadyang pagtatagpo sa harap ng simbahan sa Quiapo nina Nyora Loleng at Julita, kapwa kulasisi ni Don Ramon. Si Julita'y niluran ni Nyora Loleng, at ang kalaghara'y sumampid sa manggas ng dalaga. Sa harap ng simbahan! Ito'y magandang pagpapakita ng realistikong ipokrisya ng mga palasimbahin. Ang isa pang pambawi ay ang nakatatawang-nakagagalit na karanasan ni Felipe sa imprenta. Dahil sa isang pagkakamali ay nagiba niya ang isang molde. Isang kasamahan niya ang nagbigay sa kanya ng ilang pampruwebang papel. Pinasunod siya at pinapaghintay sa isang lugar. Pagkaraan ng isang sigarilyo'y lumabas iyon sa kasilyas at inabot kay Felipe ang papel upang gawing pamandewang. Ang sabi ng lalaki: "—Ganyan na lamang ang bagay sa iyong hanapbuhay,—ang sabi kay Felipe —tagapagdala ng pang-iwang!..." Dito'y may ironiya, may sarkastikong humor, may tatak ng kapangahasan ng awtor. Gunitaing si Felipe'y anak ng isang mayaman, ngunit sa imprenta'y naghihirap, at ginagawa pang tagapagdala ng pamandewang.

Ang totoo, sa tulong ng ironiya, humor, at mabuting karakterisasyon, ay nailantad ni Lope K. Santos ang iba't ibang uri ng ipokrisya sa *Banaag at Sikat*. Si Don Ramon,

halimbawa. Siya'y isang Katolikong nagsisimba rin naman, "kung di nakalilimot," ngunit pagkasimba'y madalas ilipad ng mga paa sa banig ng "dalagang" si Julita, o sa supa ni Nyora Loleng, ang asawa ng kanyang kaibiga't kasosyong si Don Filemon Borja. Maging ang mag-asawang Delfin at Meni ay kinasangkapan din ng awtor sa paglalarawan ng ipokrisya. Gayong halos walang maibili ng sapat na pagkain ay isang may kasayahang handa din ang kanilang ibinigay nang sila'y mag-pabinyag ng kanilang panganay. Gayunman, ang sitwasyong ito'y hindi upang pingasan sina Delfin at Meni, kundi upang lalong magpakilala sa kanilang katauhan. Ipinakilala ng awtor si Delfin bilang isang mahinahong rebelde, di tulad ni Felipe. Hindi gusto ni Delfin ang magastos na kasayahan sa panahon ng matinding karalitaan (gaya ni Pilosopong Tasyo ng *Noli Me Tangere*). Ngunit hindi biglaan ang kanyang pagreporma sa konserbatismo ni Meni. Palibhasa'y naniniwala siya sa ebolusyon, sa anda-andanang pagbabago, kayat siya'y napilitang sumunod sa kombensiyon. Dito'y makikita natin kung paanong ang isang indibidwal ay nagiging biktima ng kombensiyon ng kanyang lipunan, ng isang sitwasyonismo, at kung paanong siya ma'y masasabing "ipokrita" sa kabila ng pagtutol sa isang tradisyon. Sa nasabing sitwasyon ay dalawang uri ng konserbatismo ang naipakita ng awtor. Si Meni, bagamat isang konserbatibo, ay may palatandaang unti-unting tumatanggap ng mga pagbabago; ang ale ni Delfin ay mahigpit na nakayakap sa mga pamahiin, sa mga hidwang paniniwala, at kahit gayong kasa-kasama sa bahay ng liberal at repormador na si Delfin, ay waring hindi makakatkat sa tradisyon.

Si Don Ramon ay kinasangkapan din ng awtor sa pagbatikos sa *double standard of morality* sa ating lipunan. Kay Don Ramon, ang pagkakaroon niya ng maraming panganay na anak o paglalagay ng sungay sa ulo ng kanyang kaibigan ay magaling—mabuti para sa lalong ikaniningning ng kanyang korona bilang isang Tenorio. Ngunit nang mabuntis naman ang kaniyang si Meni dahil sa lihim na pakikipagniig nito kay Delfin, ang ginawang iyon ng binata ay walang kasing-sama.

Marami pang dapat turuling mga larangang tinuligsa, ngunit sa lahat ng ito'y pinagbuting hagupitin ni Lope K.

Santos ang masamang relasyon ng Puhanan at Paggawa, ang pagsasamantala ng mga kapitalista o ang pagsipsip ng mga ito sa dugo ng mga obrero. Bukod kay Don Ramon, sina Don Filemon, at Kapitang Loloy ay kabilang sa kumakatawan sa mga masalaping may makasariling paghahangad. Nasa Establisamyento, nais nilang manatiling ang *status quo*, ang mga mahirap ay mamalaging ulirang tagasunod, upang silang mga kapitalista ay mamalaging nasa makapangharihang antas ng lipunan.

Hindi dapat kaligtaan ang tuligsa o mensahe ng awtor hinggil sa atitudo sa wikang banyaga ng ating lipunan. Naipayo ni Delfin kay Felipe na mag-aral na ito ng Ingles yaman din lang at siyang gusto ni Kapitang Loloy. Sinisipi ko ang usapan ng magkaibigan:

—Ang hatol mo!...Pag-aralan ko ang ingles dahil бага sa iya'y wika ng lalong malalakas na *nasyon*? dahil ba sa iyan ang gamit ng mga bagong pinopoon natin? dahil kaya naman sa ang ingles ay sinasabing siyang lalong malaganap na wika sa mga pangangalakal ng Sansinukob?...

—Huwag na riyan, kundi dahil na lamang sa kasabihan ng mga kastila, na ang *dunong ay di nakasisikip*.

—Oooh! at ang kasabihan namang ang *panahon ay ginto*? Ito na munang mga unang kailangan ng aking pagkatao ang dapat kong pag-aksayahan ng panahon o pag-aralan, bago iyang kailangan ng malaking bayang pumapataw sa maliit na lupa natin. Hindi kaila sa iyo, Delfin: alinman ang wika ng mga pamunuan ay di matataho ng mga tunay na taumbayan o ng karamihan. Sa pagsasalin ng mga kahulugan, ang malalamangang lagi ay ang hangal at mahirap. Iyang mga tinatawag na "lenguaje oficial," saa't saanma'y pakana na lamang ng mga hari at pamunuan, upang sila ang unawain ng bayan at di sila ang sa baya'y umunawa. Ikaw na rin ang kinaringgang ko sa isa mong pagsasaysay, na sa buong *Istorya* ng Sangkatauhan, mula sa matandang panahon hangga ngayon, ang pagpipilit ng wika ng isang bayan o lahi sa iba, ay ugali lamang ng mga bayan o lahing kumakanya sa mga nakakayanang sakupin. Kaya ang maliliit o mahihinang bayan, tuwing magkakabagong panginoon, nagbabalik sa *abese* ng *sibilisasyon*: nasasauli sa pagkabatang bago lamang nag-aaral ng salita, at sa aba pa nila kung sa kasalukuyang pagkatuto na, ay saka may dumating na isa pang lahing lalong malakas mang-aagaw at may iba namang wikang ipipilit... Kung dahil diyan ang sinabi mong ang *dunong ay di nakasisikip*... hamo't mag-aaral na nga ako ng ingles, ng hapon, ruso, aleman, o insik upang kung alinman sa

mga ito ang mahaliling panginoon natin, ay kanawa-nawa na akong maalam ng mga wikang maipaglilingkod!

Matalino't kahanga-hangang palagay hinggil sa Wika! Ang ganitong mga kaisipan, maaalaala, ang siyang umaalingawngaw sa ilang lingguwistikong pag-aaral ng ating mga intelektuwal, gaya ng mga Renato Constantino, Dr. Jose Villa Panganiban, Carmen Guerrero Nakpil, Dr. Nemesio Prudente, Teodosio A. Lansang, at iba pa.

Balikan natin ang ilang tauhan. Sina Kapitang Loloy at ang kanyang anak na binatang si Felipe ay magandang kombinasyon, mabuting paghihidwa ng pagkatao. Ang mag-ama'y kinasangkapan ng awtor sa pagpapahiwatig ng pinagmumulan ng gap sa iba't ibang sektor ng lipunan. Si Kapitang Loloy ay hindi bumababa mula sa kanyang tore. Hindi niya naririnig ang tinig ng mga karaingan at pangangailangan ng kanyang mga kasama. Nasa kanyang lahat ang mga pagkakataon upang malaman ang mga katotohanan, ngunit wala siyang hangaring malaman iyon, o kung nalaman ma'y walang ginagawang hakbang para roon. Katumbalikan naman ang ginawa ng kanyang anak na si Felipe. Lumusong ito sa bukid at nakihalubilo sa mga magbubukid. Inalam ang mga problema ng kanilang mga kasama, at iba pang mga magsasaka. Inalam niya ang mga ugat ng kanilang kahirapan, ang kanilang mga pangangailangan, at kaukulang lunas sa mga iyon. Ang gangganitong gap ang siya ring krus ng alienasyong binanggit ng magkapatid na Kennedy: ang grupo ng *vested interests*, ang munting pulutong ng mga *elite* na nakatiwalag nang malayo sa malagim na realismo ng kanilang kapaligiran, sa malalaking bilang ng mga munting mamamayan.

Sa nobela'y inilahad ni Lope K. Santos ang dahilan ng mga welga at mga demonstrasyon, sa pamamagitan ng maigting na pag-uusap nina Delfin, Don Ramon, Don Filemon, Abogado Madlang-layon at Felipe, sa may batis ng Antipolo. Magugunita nating noon pang nakaraang taon at maging hanggang ngayun-ngayon lamang ay nagsulput-sulpot ang iba't ibang welga at demonstrasyon ng mga estudyante, mga guro, mga magsasaka, mga empleado, at iba pa. Ang ganitong mga pangyayari ay magpapatuloy hanggang walang kaukulang pag-

babago, ng *dialogue* ng Nasa Itaas ng Nasa Ibaba, ng Establisamyento at karaniwang manggagawa. Gunitain din natin sa bahaging ito ang "The Sacadas of Sugarland" ni Fr. Arsenio C. Jesena na di na nalalaunang nalathala sa magasing *Action Now* at *The Philippine Free Press*. Sa patuloy na pagdaralita ng mga sakada ay patuloy namang nagkakamal ng kayamanan ang mga asendero at mga kontratista. Si Kapitang Loloy ay hindi na nalalayo sa pagsasamantala ng ilang masasamang kontratista at mga asendero sa Negros, at ibang lugar sa ating bayan. Ang ganitong pagsasamantala ng mga Kapitalista ay masasaksihan pa nga natin, at mababasa sa mga kathang realista nina Edgardo M. Reyes, Dominador P. Mirasol, at Rogelio L. Ordoñez.

Bukod kay Kapitang Loloy, si Juan Karugdog alyas Kantanod, ay isa ring kapansing-pansing pangkombinasyon sa katauhan ni Felipe. Sa palagay ko'y hindi lamang isa ang layunin dito ni Lope K. Santos. Ang una'y upang gawing "pangalis ng suya" ang kalokohan ni Kantanod. Wala na halos madarama ang mga mambabasa sa pagsubaybay sa labis na karalitaan ng pamilya nina Tentay kundi awa at kalungkutan. Ngunit dahil sa kapreskuhan, kapusukan, at lantarang paghahangad sa kapurihan ni Tentay, ang mambabasa'y madarama ng pangamba o pag-aalaala sa kalagayan ng dalaga. Ngunit dahil nga sa naging konsekuwensiya'y nauwi sa katawanan ang kabugukan ni Kantanod. Ang ikalawang layunin ay upang paigtingin ang paghahalintulad—pagtatambis sa dalawang uri ng kalayaang-isip o anti-konserbatismo nina Felipe at Kantanod. Sila ay kapwa mapusok, may radikal na mga panukalang ikapagkukurus nang makasampu ng mga nerbiyosang manang. Si Felipe ay nagpanukala kay Tentay ng malayang pag-ibig o *free love*. Si Kantanod nama'y "nagpanukala" o nagpakita kay Tentay ng malayang pagnanasa o *free lust*. Ang gusto ni Felipe'y maging libre ang mga indibidwal, wala nang pamahalaan. Ang gusto naman ni Kantanod ay libre kain kina Aling Tere at "libre siping" kay Tentay. Ang paglagot ni Felipe sa mga tali ng kombensiyon sa kanyang isipan ay waring katulad lamang ng paglagot ni Kantanod sa mga yantok na tali sa mga sahig ng silid ni Tentay upang mapasok

at magahasa ang dalaga. Ang iba pang dahilan ay ito. Si Kantanod ay kasangkapan ng awtor upang sina Felipe at Tentay ay magkasama nang wala nang kasalan. Ito'y pagbabagong magbubunga ng iba't ibang reaksiyon sa lipunan, isang kalagayang eksperimental kung gayon. Bukod dito'y naipakita nga ng awtor ang pagiging radikal ni Felipe laban sa kombensiyon ng lipunan. Ang pagpasok ni Kantanod ay naging panghubog pang lalo sa katauhan ni Felipe, Tentay, Aling Tere, at iba pang tauhan.

May ilang tauhan sa *Banaag at Sikat* na waring hango sa dalawang nobela ni Rizal. Unang-una rito'y si Nyora Loleng na halos walang iniwan kay Donya Consolacion. Sila'y kapwa magmataas o matapobre, may madilim na pinagdaanan, kalunyera, mahiligin sa matatabang tabako, ipokrita, selosa, mainggitin, may tendensiyang mang-ander ng asawa kung maaari, eskandalosa, mapanlura sa kinasusuklaman, mapanulsol, kunsintidora. Higit na malinaw nga lamang ang pagkakalarawan sa labas na kaanyuan ni Donya Consolacion kaysa kay Nyora Loleng. Si Donya Consolacion ay may noong may mga ugat na nag-usli, may maiikling buhok na laging nag-usli, laging nakasupalpal ang isang matabang tabako sa kanyang mga labing kulay ubi, masamang-masamang magdala ng damit, kayat hindi matingnan ng mga may mahinang sikmura, at kinatatakutan tuloy ng mga bata. Si Nyora Loleng ay may maiikli't may pagkukulot na buhok, ngunit walang sapat na larawan ng kanyang pagdadala ng damit, o ng iba pang kanyahang panlabas.

Kung paghahambingin nga ang karakterisasyon sa *Banaag at Sikat* at sa dalawang nobela ni Rizal, mas malinaw ang mga katangiang panlabas ng mga tauhan sa huli kaysa una, maging malalaki't maliliit na tauhan. Mas maraming tauhan sa *Banaag at Sikat* ang may sinasagisag na bahagi ng lipunan ngunit walang sariling mga katangiang pagkakakilanlan, lalo na sa larawang panlabas. Sa dalawang nobela ni Rizal ay nakararami ang mga simbolikong-indibidwal na mga tauhan, may sinasagisag sa bahagi ng lipunan at may sariling katangiang pagkakakilanlan. Ang *Banaag at Sikat* at *Noli Me Tangere* ay

kapwa nobelang panlipunan at makatauhan, hindi nobelang makabanghay.

Ang paggamit ng wasto at angkop na mga idyoma at katutubong kasabihan ay isa sa mga patunay kung may likas na pagkabatid ang awtor sa wikang kanyang ginagamit. Si Lope K. Santos ay hindi na dapat pagdudahan sa bagay na ito. Ang kabulasan ng kanyang Tagalog ay lalo pang nagiging sariwa at kawili-wili dahil sa paggamit na angkop na kalagayan at hangarin. Maraming mga tayutay sa *Banaag at Sikat* na sa wari ko'y orihinal ang pagkakasulat. Bumanggit tayo ng ilang halimbawa:

Makikita nating sina Don Ramon, Filemon, at Madlang-layon ay palabas mula sa simbahan patungo sa may batisan. Anang awtor: "...para-para silang may akay na dalaga, magigiliw nama't masasayang tao; saan di paglabas ng simbaha'y magsusunuran ang mga bagong kitang kaibigan; saan di ang mga binatang maynila ay parang kinukurok ng paghabol sa gayong kagandang uhay ng palay."

Pakinggan natin: "kinukurok ng paghabol sa gayong kagandang uhay ng palay." Ang salitang-ugat na kurok ay anyong onomatopeyang hango sa huni ng mga manok habang ang mga ito'y pinaparabulan, at sa tawag na *kurukya!* Kumukuruk-kurok ang mga manok habang nakakakita o humahabol sa mga pamparabol—na maaaring palay, mais, at iba pa. Ang grupo ng mga dalagang papalayo ay inihambing sa uhay ng palay, at ang mga binata ay inihambing sa mga manok na humahabol. Sa ganyang may kaisahang pagtutulad, ang paglalarawan ni Lope K. Santos ay higit na nagiging malinaw at mabisa.

Isa pa ring halimbawa sa una ring kabanata: Makikita natin ang mga binatang Morales at Bentus na nakaakyat sa puno ng duhat, nang-uugog. Sa ibaba ay namumulot sina Meni at Isiang at ang binatang si Pepito. "—Habang kami'y namumulot, huwag kayong luluglog!—ang hingi ni Pepito, sa pag-aalaalang ang pantalon niyang puti, ang amerkanang 'panama,' na 'tupi ang harap, tabas mautang,' ay mahalikan ng gayong kaiitim na patak ng ulan." Isipin natin: ang

nalalaglag na mga hinog na duhat ay maiitim na patak ng ulang baka humalik sa kasuotang pamburolo ni Pepito. Ang salitang "mahalikan" ay paglumanay na personipikasyong nakapagpapasigla ng atmospera.

Gaya ni Rizal, si Lope K. Santos ay nagbigay-buhay sa mga kasabihang Pilipino. Ang halimbawa nito ay hinggil sa naging bunga ng lihim na pagtatagpo sa gloryeta nina Delfin at Meni. Nagdalang-tao si Meni at sila ni Delfin ay napakasal nang laban sa kalooban ni Don Ramon. Ang matandang babaeng ina ng kaibigang dalaga ni Meni—habang nakatanaw sa pag-iisandibdib — ay nakapagsabing "—Kaya anak ko, iingatan mong mauna ang damo sa palay!" Uulitin ko ang sinabi ng matanda at alamin natin kung tila may pagkakamali o walang nawawaglit na salita: "—kaya anak ko, iingatan mong mauna ang damo sa palay." Dito'y lumilitaw na ang damo ang dapat mauna, hindi ang palay. Lumilitaw na ibig sabihin'y sige, ibigay mo rin ang katawan mo't nang makasal ka nang di-oras. Baka nawala ang salitang "huwag" sa pagitan ng "mong" at "mauna" upang maging "... iingatan mong huwag mauna ang damo sa palay. (O baka ang ibig sabihin ng iingatan ay huwag bayaan). Gayon man, kung talagang gayon ang pagkakasabi ng matanda, iyo'y magandang ironiya, magandang pigit ng didaktisismo. (Ang ipinanghihinayang ko lamang sa bahaging ito ay ang pagkakalagay ng kasunod na talata. Ang isinunod ng awtor ay ito: "Sa mga pananalitang ito'y sukat nang mapaghaka na marahil sa adlagang yao'y may mga gumigiri ring binata na di ibig o pinakapag-iingatan ng nasabing ina." Sa palagay ko'y kalabisan na ito, sapagkat ang diwa nito'y nai-pahiwatig na sa sinabi ng matandang babae.)

Pansinin naman natin ang haba o ikli ng mga pangungusap lalo na sa mga dialogo. Totoong may kahabaan ang mga pangungusap at mga talata kapag ang usapan ng mga tauhan ay hinggil sa sosyalismo, anarkismo, at interbensiyonismo. Pero kapag ang usapan ay hindi ukol sa mga ito, gaya ng suyuan nina Delfin at Meni, Felipe at Tentay, at iba pang hindi tulad ng unang nabanggit ang mga pangungusap at mga talata ay katamtaman lamang, may kaiklian kung ihahambing sa unang dialogong nabanggit. Ang "maiikling pangungusap" sa mga dia-

logo ay may kaiklian nga, ngunit maaari pang *usbungan*. Sa ibang sabi'y tama ang pansing "nag-aksaya ng mga kataga" si Lope K. Santos. Ito'y pansin ni Agoncillo na sinang-ayunan naman ni Laya sa isang pagpapaliwanag. Ang sabi ni Laya: "Hindi mahirap na intindihin kung bakit malimit lumabis ang dahon at bulaklak ng wikang ginamit. Maitutulad ang mangangatha sa isang patalun-talong *athlete* na may labis na lakas. Nang kathain ang *Banaag at Sikat*, si Lope K. Santos ay may matibay pang likod. Sa wari ko'y halos hindi mapi-gilan ang sarili sa paggamit ng mga salita't pariralang tila maaari niyang ipagparangalan."

Daragdagan ko pa ang paliwanag na ito. Ang buhay sa panahon ni Lope K. Santos ay higit na may kapayakan at komplasensiya. Ang buhay natin ngayon ay higit na masalimuot, magulo. Noo'y banayad lamang ang takbo ng oras; ngayon nama'y nagmamadali, laging may atmospera ng kamatayan. Ang kapaligiran at panahon ay nakaiimpluwensiya sa estilo ng isang manunulat o nagsasalita. Pansinin ang bilis at ikli ng mga pangungusap ng isang *announcer* habang inirereport nito mula sa personal na panonood ng isang laban, halimbawa'y ng Blue Eagles ng Ateneo at Warriors ng UE. Kung sa manunulat, karaniwang maiikli ang kanyang ginagamit na pangungusap na naglalarawan ng isang pangyayaring may kabilisan, may pagmamadali. Samantala, ang isang bagay na walang galaw, hindi kumikilos, o isang pangyayaring may kabagalan, ay mailalarawan o maisasalaysay naman sa may kalumayang daloy ng mahahabang pangungusap. Ang paglabis sa pamamaraang ito'y posibleng humantong sa matamlay, humihingal na wika.

Ang prosa ni Rizal, del Pilar, Lopez Jaena, at mga kapanahon ay may kahabaan din tulad ng kay Santos.

Ang mahahabang pangungusap at mabulaklak na panagalog ni Santos, gaya ng kanyang mga kapanahon, ay isang impluwensiya ng romantikong tono at kasigasigan ng akda sa Kastila. Tinatakasan niya ang romanticismo patungo sa realismo, at mapapansin ngang may bahid ng paraang romantiko ang ilang elemento ng kanyang nobela.

Gayunman, hindi ito pagsasabing palahat, na pag ang kombensiyon ay maiikling pangungusap, ang lahat na'y maiikli, pagkat alam nating sa lahat ng bagay ay may eksepsiyon. Hindi rin ito pakikialam sa kung ano ang kanilang dapat maging estilo. Ngunit ma-noon man, ma-ngayon, o ma-bukas, ay may tuntuning panlahat. Malalaman natin ito sa sumusunod na pagtalakay.

Ang kalabuan, kahinaan, at kaliguyan ng pangungusap, ay bunga kung minsan ng kawalan ng *coherence* o kaugnayan niyon. Ang pangungusap ay may *coherence* kung ang bawat salita ay nasa kani-kaniyang lugar na dapat kalagyan; kung ang mga salita ay nasa wastong pagkakasunod-sunod o pagka-kaayos.

Sisipi ako ng ilang pangungusap na walang kaugnayan. (*Kakipilan* ang tawag dito ng ibang manunulat.) Sa p. 485: "Doon ang bangkay ni Ramon inabot ng gabi, pinaglamayan at sinapit pa ng kabukasan ng hapon ng tadhana sa paglilibing." Ito ang aking suhestiyong pagbabago: "Doon inabot ng gabi ang bangkay ni Don Ramon, pinaglamayan at sinapit pa ng kinabukasan ng hapon." Dito'y tinanggal na ang huling tatlong salita puwede pa ring mapagbuti ito. Sa nasabi ring pahina: "Si Meni ay nakaparoon na, nang gabi ring yaon, sapagkat agad sa kanyang sumapit ang pasabi ng mga kapatid." Mas mabuti rito ang "...agad sumapit sa kanya" o "sumapit agad...." Sa p. 409: "—Liligaw—anya—ako at lumigaw ka nang wala tayong kagalitan." Mas mabuti rito ang "—Liligaw ako—anya—at lumigaw ka nang wala tayong kagalitan." Sa p. 307: "Si Delfin ay saan nagdaan?—ang naitanong ni Yoyong sa kanyang bilas, nang magkasarili ng salitaan." Maging noon at ngayon ay tila hindi natural ang ayos ng gayong katanungan. Lalong natural marahil ang "—Saan nagdaan si Delfin—ang tanong ni Yoyong sa kanyang bilas, nang sila'y magkasilinan."

Marami pang dapat banggitin ngunit dumako naman tayo sa "pag-aaksaya ng mga kataga." Sa p. 24: "Ang dalawang mamumuhunang kausap sa buong ipinahayag na ito ni Delfin ay nangatuyan halos ng laway." Sa pangungusap na itong may labing-anim na salita, walong salita ang maaari nang kaltasin:

"Ang dalawang mamumuhunan ay halos natuyan ng laway." o ang kabalikang ayos ng pangungusap na ito.

Kung mayroon mang salitang dapat kaltasin sa ilang pangungusap, mayroon ding mga pangungusap na dapat makaltas sa mga talata. May mga buong talata ring dapat kaltasin. Sa tantiya ko'y humigit-kumulang sa ikalimang bahagi ng nobela ang dapat tanggalin. Ito'y hindi eksaherasyon.

Sa dakong una ay aking nasabing hindi lahat ng mabuti ay may mabuting impluwensiya. Si Lope K. Santos ay may mabuting hangarin sa kanyang nobela. Nais niyang maihatid sa mga mamamayan ang kanyang mga bagong kaalaman. Ang kanyang estilo'y ipinagkakanulo ang kanyang hangaring maging propaganda ng sosyalismo ang *Banaag at Sikat*. Kinasangkapan din naman ni Rizal ang kanyang dalawang nobela sa ikapagkakaroon ng reporma sa lipunang Pilipino. Alam ni Lope K. Santos na ang malaking bilang ng kanyang magiging mambabasa ay binubuo ng mga karaniwang mamamayan, ng mga obrero. Ang dalawang nobela ni Rizal, di tulad ng nobela ni Santos, ay sinulat para mabasa ng mga nakapag-aral, ng mga mataas na pinuno ng simbahan at pamahalaan, hindi lamang dito sa ating bayan, kundi gayon din sa Espanya, at iba pang mga bansa sa kanluran. Naisip marahil ni Lope K. Santos na dagdagan pa ng paliwanag ang kanyang salaysay upang lalong maunawaan ng mga mambabasa. Bukod sa nagbunga ng pagka-masalita ang gayong hangarin ay may nalabag din sa sining ng pagpapahiwatig. Sa Ingles ay may sinasabing "Show it; don't say it!" Tama ito. Ipakita ang salaysay, itanghal iyon; huwag sabihin o ipaliwanag ang kuwento. Huwag kutsarahan ang mga mambabasa, o pangunahan sa kanilang iniisip. Ang pahiwatig ng kuwentong ipinakikita o itinatanghal ay may pang-akit na hamon sa isip at imahinasyon ng mambabasa. Kailangan ito, ang pahiwatig, hindi lamang sa prosa, kundi gayon din sa tula.

Babanggit ako ng ilang pangungusap at talata na sa wari ko'y higit na nagsasabi lamang kaysa nagpapakita o nagtatanghal. Narito ang huling apat na talata sa pahina 411, ng kabanatang "Salamat sa Kantanod:"

Si Felipe ay hindi na pinaalis ni Aling Tere, nang makapag-uwian na ang mga gibik.

—Huwag ka nang manaog—anya. —Dumito ka na at nang di kami pulos na babae na lamang na magkakasama. Itong mga anak kong lalaki'y babae pa rin. Naniwala ka na ba sa hayop na iyong hindi na babalik dito. Kung natitira ka na rito'y hindi na iyon magpaparito: mangingilag na....

At mula na nga noon, si Felipe ay hindi na sa bahay nina Delfin nag-uwi gabi-gabi, kundi kina Tentay...Kina Tentay! ...Oh, pagkatupad ng malaon nang nasa!...

Paano't paano man ay malaki rin ang sukat kilalaning utang na loob ni Felipe sa luku-lukong iyon....

Dito'y hindi natin nakita ang reaksiyon ni Felipe kung siya'y nabigla, natuwa, o ano. Gayunma'y inaasahan nating ikatutuwa ni Felipe ang sinabi ni Aling Tere. Sa katunaya'y isinambit na ng awtor: "Kina Tentay!... Oh, pagkatupad ng malaon nang nasa!..." Batay sa pangyayari'y naiisip nga nating si Felipe ay mayroong dapat tanawing "utang na loob" kay Kantanod; may matimping humor dito, kung sabagay. Pero naunahan na tayo ng awtor sa pagsasabi niyon.

Ang huling dalawang talata ay maaari na ngang kaltasin; ang sinundang dalawang talata ay maaari pang baguhin. At marahil ay maaaring idagdag ang isang di-inaasahang pagkikita nina Felipe at Kantanod. Bago sila maghiwalay ay maaaring sabihin ni Felipe ang ganito: "Kaibigan, malaki ang utang na loob ko sa iyo." Pagkaraa'y lalayo siya nang walang kalingun-lingon, ngunit bahagyang nakangiti. Si Kantanod nama'y maiiwang nakanganga. Hindi na ito dapat dugtungan pa ng paliwanag ng awtor, gaya ng pagsasabing: "Karapat-dapat lamang namang tumanaw ng utang na loob si Felipe kay Kantanod pagkat dahil sa kalokohan nito ay napangasawa niya (ni Felipe) si Tentay nang wala nang kasalan."

Sa tunay na pagkatao ni Madlang-layon ay mayroon ding sinabi o "ipinagtapat" ang nobelista. Mabuti na sana sa mga dakong una ang pagpapakita sa pagiging kompormista at oportunistang ni Madlang-layon. Ngunit nang dumating sa parteng pag-aareglo sa manahan, ay biglang sinabi ng awtor ang pagkakaroon ng masamang interes ng abogado nang malaman nitong siya pala ang mangangasiwa sa mga negosyo at ari-

arian ni Don Ramon. Hindi naitanghal kung ano ang reaksiyon ni Madlang-layon, ang ikinikilos, iniisip at ginagawang pakana nito bilang pakikipagsabwatan sa kanyang biyanan. Isang kapana-panabik na tagpo ang nanakaw sa isipan ng mambabasa.

Sa iba pang bahagi ng nobela, sa pahina 62, ang ikalawang talata mula sa ibaba ay maaari nang kaltasin. Sa pahina 153, maaari nang tanggalin ang huling apat na talata. Mayroon pa, ngunit hindi ko na babanggitin yamang sa naunang dalawang halimbawa'y nakapagpaliwanag na ako.

Sa paglalagom ay ito ang aking mga tinangkang ipakita: Ang makasaysayang sanligang nagbunsod ng realismo sa panitikang Pilipino, sa partikular na laranga'y sa nobelang Tagalog, sa *Banaag at Sikat*; eksperimental na pagpapakita sa simbolismo ng mga piling tauhan; mga larangang tinuligsa ng awtor. Sa merito ng nobela, sa pagiging pasimuno ng realismo; orihinal at masaklaw na paksain; mahusay na karakterisasyon; kaiga-igayang pagsasalaysay na ginagamitan ng humor at ironiya; pagtatanghal ng mga kaugaliang Pilipino; kamalayang panlipunan. Sa demerito, pagka-masalita, kawalan ng *coherence*, at paglabag sa sining ng pagpapahiwatig. Kasama rin sana rito ang kahinaan ng banghay (na sinagip naman ng realismo at karakterisasyon) ngunit hindi ko na natalakay o naipaliwanag dahil sa kakulangan ng panahon.